

KANISAA

Ko 'ene tupu lahi ange 'ihe tupu anga maheni, pea mafola 'ae ngaahi sela (cells) pea 'ihe taimi 'e ni'ihii 'oku nau fakatahataha 'o hoko koe fo'i lama pe ngungu, pea 'oku ui leva ia koe kanisaa. Kapau 'oku 'ikai lava ke pule'i 'ae tupu ko eni 'ae ngaahi sela, 'e uesia leva 'ehe kanisaa ia 'ae ngaahi konga kehe 'oe sino, pea 'e lava pe ke hoko ai ha mate. 'Oku fa'ahinga kehekehe 'e 100 tupu 'ae kanisaa. Koe lahi 'oe ngaahi kanisaa 'oku fakahingoa ia ki he konga 'oe sino 'oku kamata mei ai 'ae kanisaa. 'Oku mahu'inga foki ke 'ilo'i 'oku 'ikai ke tupu 'ae kanisaa kotoa pe ia mei ha fo'i ngungu pe lama. 'O hange ko eni, koe lukimia koe kanisaa ia 'oku tupu 'ihe fo'i ngako koia 'ihe loto'i hui pea moe toto. Kapau 'e 'ilo'i kei si'i mo kei taimi pea 'oku lahi ange 'ae faingamalie ke ke mo'ui ai. Koe ngaahi founa 'oku faito'o 'aki e kanisaa 'oku kau ai 'ae tafa, hulu pea moe kimo (chemotherapy).¹

'Oku puke 'ae kanisaa 'ihe fa'ahinga matakali kotoa pe, 'o tatau aipe pe 'oku tu'unga ma'olunga pe ma'ulalo 'ihe tu'u fakasosaieti, fa'ahinga kakai fefe, fa'ahinga lotu pe tui kehekehe, tangata pe fefine. 'Oku lava pe ke fakatupu 'ae kanisaa 'ehe ngaahi me'a 'oe 'a takai hange koe ngaahi kemikale, ivi faka'atomi, 'ahu 'oe ifi tapaka, pea moe ngaahi siemu kehekehe. 'Oku kau foki moe to'onga mo'ui 'i hono faka'ai'ai ke te puke 'ihe kanisaa, hange koe inu kava 'alakaholo, ifi tapaka, lahi e fakala'a 'ikai ha kilimi malu'i, 'ikai ke lelei mo taau 'ae me'atokoni, pea 'ikai ke fakamalohi sino. Koe ngaahi komiuniti 'esia 'Amelika, kau Hawaii, kakai mei he 'Otu Motu Pasifiki, 'oku kau foki ai moe kakai fo'ou 'oku toki nofo mai ki he fonua ni, masiva 'ae tu'unga fakasosaieti, faingata'a 'ae feinga ako, 'ikai fa'a o 'o sivi kansiaa, toki 'ilo tomui 'oku puke 'ihe kanisaa, pea moe 'ikai ha ngaahi mea ke fai mei ai ha ako fakamatakali, pe faka'ehi'ehi mei he puke 'ihe kanisaa. Ko e katoa 'ae ngaahi me'a 'oku lau atu 'i mu'a 'oku nau kau fakahangatonu kihe puke 'ihe kanisaa pea hoko ai foki moe mate.

TONGA 'AMELIKA

Koe kainga Tonga 'oku nau fika 4 'ihe fakahokohoko koia 'oe toko lahi fakamatakali 'Otu Motu Pasifiki, 'ihe fonua ni. 'Ihe Tohi Kakai koia 'oe ta'u 2000, koe toko 398,835 'ae kau Hawaii moe Kakai mei he 'Otu Motu Pasifiki 'oku nau nofo 'i 'Amelika ni, koe toko 27,713 'ae toko lahi 'oe kau Tonga. Koe kau Tonga ko eni 'oku nau kei ta'u iiki, koe 'avalisi ho nau ta'u koe ta'u 'e 23, pea koe 'avalisi 'oe famili 'e taha koe toko 5. 'Oku fakafuofua kihe 73% 'ae kakai Tonga 'oku motu'a ange 'ihe ta'u 5, 'oku nau lea'aki 'ae lea kehe 'e taha, 'ikai koe lea Faka-Pilitania pe, 'i 'api. Koe 65.3% pe 'ae kau Tonga na'e 'osi 'enau ako mei he hai sikulu. Koe 'avalisi koia 'oe pa'anga

'oku ma'u 'ihe ta'u 'ehe famili 'Amelika 'e taha koe \$50,046 ka koe 'avalisi koia 'oe pa'anga 'oku ma'u 'ihe ta'u 'ehe famili Tonga koe \$46,261.² 'Ihe ta'u 2000, na'e fakafuofua 'oku toko 12,111 'ae kau Tonga 'oku nofo 'i Kalefonia, 'aia 'oku lahi hake 'ihe vahe ua 'e taha 'oku nau nofo 'ihe San Francisco Bay Area. Ko kinautolu koia 'oku nofo 'i Kalefonia, koe 44% 'oku nau kau kihe 200% 'oe levelo koia 'oku 'oe kau masiva 'ihe fonua.³ Na'e hoko hake ki Kalefonia, 'a Utah, koe toko lahi 'oe kau Tonga koe toko 6,500.²

Kakai Tonga 'i 'Amelika, Ta'u 2002² - 2006⁴

Siteiti	2000	2006
Kalefonia	12,111	16,780
Utah	6,587	6,056*
Hawai'i	3,993	3,167
Tekisisi	1,130	1,454
Fakataha'i Kakai Tonga Nofu 'Amelika	27,713	36,666
Katoa Kakai Hawaii pea moe 'Otu Motu Pasifiki Kehe Nofu 'Amelika	398,835	426,194

*Na'e 'ikai ha tohi kakai 'oe kakai Tonga 'i Utah 'e ma'u kihe 2006. Koe fakafuofua eni 'oe kakai Tonga 'i Utah mei he 2005 – 2007.

Na'e toki hiki mai pe mo nofo fonua 'ae kakai Tonga ki 'Amelika ni, pea koia 'oku te'eki ai ke fai ha ngaahi fekumi mo fakatotolo fekau'aki moe kakai Tonga 'oku nofo 'i 'Amelika ni. 'Ihe ta'u 1950 na'e kau 'ae kau Mamonga, Katolika moe ngaahi siasi kehe hono faka'ai'ai 'ae kainga Tonga ke nau feinga folau mai ki 'Amelika ni ke ako'i 'enau fanau, pea 'oku lahi foki moe ngaahi faingamalie ke ngaue ke ma'u ha pa'anga.⁵ Na'e ta'u lahi leva 'ae ha'u 'ae kakai Tonga 'o nofo 'i Kalefonia, Hauai'i, Utah, pea koe ngaahi siteiti ia 'oku toko lahi taha ai 'ae kakai Tonga.⁴

Koe famili pea moe lotu ko ha ongo me'a na'e mahu'inga 'aupito kihe kakai Tonga 'ihe anga 'o 'enau nofo faka'aho. Koe ngaahi 'api Tonga 'oku fa'a toko lahi he na'e 'ikai ngata pe he fo'i famili ka na'e fa'a kau atu ki ai moe ngaahi kainga pe maheni. Koe Tonga 'oku tui kihe "tauhi vaha'a", 'a ia koe fakakaukau "keu tauhi mo tokanga'i koe pea teke tauhi mo tokanga'i au". 'Oku hanga 'ehe fakakaukau ko eni 'o fakamamafa'i 'ae anga 'oe famili Tonga pea mo 'enau founa fetokoni'aki. 'Oku tokanga mo tauhi 'aupito 'ae kakai Tonga kihe lotu, pea koe ngaahi siasi koe senita ia 'oku fai ai 'enau fetu'utaki moe feohi. Koe Tokonaki leva moe Sapate 'oku fai ai 'ae ngaahi feohi moe ngaue fakasiasi.

KOE KANISAA PEA MOE TOKONI FAKAEMO'UI

'Oku lahi 'ae ngaahi me'a 'oku ne hanga 'o fakafe'atungia'i 'ae ngaue moe tokoni fakaemo'ui kihe kakai 'oku nau nofo mai kihe fonua ni. 'Oku totonu pea mahu'inga ke fai ha tokanga kihe tu'unga fakanofu moe pa'anga hu mai, ako, 'imikuleisoni, 'ihe 'etau feinga koia ke mahino 'ae ngaahi faingata'a'ia 'oku fehanga'angai moe ngaahi komiuniti Tonga.

'Oku 'ikai loko ma'u ha lekooti ia 'oe kakai fefine mei he 'Otu Motu Pasifiki 'oku puke 'o mate koe'uhi ko 'enau puke 'ihe kanisaa. 'Oku 'iai pe ha fanga ki'i fakamatala kuo paaki fekau'aki moe kakai Tonga, pe fakamatala mavahe kihe kakai Tonga. Na'e 'iai 'ae fakatotolo na'e fai 'e Miller et al (2008) 'oku lave ai kihe puke moe mate 'ae kau 'Esia pea moe kakai 'oe 'Otu Motu Pasifiki 'oku nau nofo 'i 'Amelika ni 'i hono fakafehoanaki moe kakai Hinehina 'oku 'ikai ke nau kongasipenisi. Na'e fai 'ae ngaue ki he ngaahi data (SEER) ko eni ke fakamavahe'i mai 'ae kakai Tonga.

Koe Lekooti 'Oe Puke Moe Mate 'Ae Kakai Tonga Nofo 'Amelika 'Ihe Kanisaa Mei He 1998-2002.⁶

	Puke	Kakai Tonga	Kakai Hinehina, 'ikai kongasipenisi	Mate	Kakai Tonga	Kakai Hinehina, 'ikai kongasipenisi
Tangata	Fa'ahinga kanisaa kotoa	428.8	587.0	Fa'ahinga kanisaa kotoa	-*	241.3
	Ma'ama'a	107.0	89.2	Ma'ama'a	-*	72.2
	Polositeiti	85.0	170.0	Polositeiti	-*	27.7
Fefine	Fa'ahinga kanisaa kotoa	504.7	448.5	Fa'ahinga kanisaa kotoa	-*	171.7
	Huhu	118.0	27.8	Huhu	-*	27.8
	Endometrium	91.2	26.0	Endometrium	-*	4.2

Fakafuofua kihe 'avalisi 'oe toko taha ki he toko 100,000 'o fakafehoanaki kihe Tohi Kakai 2000, moe kakai 'oku nofo he ngaahi feitu'u 'oku ha 'ihe SEER, hange ko: Atlanta, Detroit, Seattle/Puget Sound moe ngaahi siteiti hange ko Kalefonia, Connecticut, Hauai'i, Iowa, Kentucky, Louisiana, New Jersey, New Mexico, and Utah.

*'Oku 'ikai ma'u 'ae toko lahi ko eni 'ihe SEER.

KANISAA 'IHE KAKAI TANGATA TONGA

Kanisaa 'oe Ma'ama'a – Koe toe mo'ui koia hili hono 'ilo'i 'oku puke 'ihe kanisaa 'oe ma'ama'a 'oku toko si'i 'aupito. 'Ihe ta'u 'e 5 kuo hili koe 16% na'a nau mo'ui hili hono 'ilo'i 'oku nau puke he kanisaa 'oe ma'ama'a. 'Oku fika ua 'ae kanisaa ni 'ihe fa'ahinga kanisaa koia 'oku puke ai 'ae kakai tangata moe fefine 'o 'Amelika ni.² Koe taha foki ia 'oe fa'ahinga kanisaa 'e ua 'oku lahi taha 'ae puke ai 'ae kakai tangata mei he 'Otu Motu Pasifiki. Koe fakafehoanaki leva 'oe puke 'ihe kanisaa ni, koe tangata Tonga 'e toko 107 'ihe toko 100,000 'oku lava ke mo'ua 'ihe kanisaa ni 'o fakatatau ia kihe kakai papalangi pe hinehina 'e toko 89.2 'ihe toko 100,000.⁶

Kanisaa 'oe Polositeiti – Koe taha eni ha fa'ahinga kanisaa 'oku lahi 'ene puke ai 'ae kakai tangata, pea 'oku fa'a hoko ia kihe kakai tangata 'oku motu'a ange 'ihe ta'u 'e 50. Me'apango he koe toko lahi 'oe kakai tangata 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i 'ekinautolu 'oku nau puke kae 'oua leva kuo toki fakatokanga'i hake kuo lahi 'ae puke ia 'ihe kanisaa. Ko hono lau fakafehoanaki koia 'oe puke 'ae kakai tangata Tonga he kanisaa 'oe polositeiti koe toko 85.0 'ihe toko 100,000, 'aia koe vaeua ia 'oe kakai Hinehina 'oku 'ikai ha nau kongasipenisi 'oku nau puke, 'i hono fakatatau. Koe kanisaa 'oe polositeiti 'oku lahi 'aupito 'ae puke ai 'ae kakai tangata Tonga, pea koe 30% 'o kinautolu ne 'ilo'i 'oku nau puke na'e toki 'ilo ia kuo fuoloa 'ae puke 'ae toko taha mahaki ia.⁶

KANISAA 'IHE KAKAI FEFINE TONGA

Kanisaa 'oe Huhuu – Koe kanisaa eni 'oku fika 'uluaki 'ihe puke ai 'ae kakai 'Esia 'Amelika, fefine'i/tangata'i fonua 'o Hawaii, pea moe 'Otu Motu Pasifiki.⁶ Koe kakai fefine Tonga, koe toko 118 'ihe toko 100,000 'oku nau puke 'ihe kanisaa 'oe huhuu. 'Oku fika ua 'ihe ma'olunga taha 'oe puke 'ihe ngaahi kulupu 'oe 'Otu Motu Pasifiki.⁶ Koe vahe tolu 'e taha, na'e 'ilo ia 'ihe 'elia koia takatakai 'ihe huhuu, ka koe lahi ange 'ihe vahe tolu 'e taha na'e 'ilo ia kuo fuoloa 'ae puke 'ae toko taha 'ihe kanisaa.

Endometrium cancer pe koe Kanisaa 'oe Uterine – Koe kanisaa eni 'oku tupu 'ihe 'aofi koia 'oe taunga fanau. 'Oku fa'a ma'u ia 'ihe kakai fefine kuo faka'osi'osi 'enua puke fakamahina 'aia 'oku 'iloa koe menapoosi. 'Oku fu'u fakaofo 'aupito 'ae puke 'ae kakai fefine Tonga he 'oku fakafehoanaki koe 91.2 'ihe toko 100,000, 'aia koe fu'u tu'unga ma'olunga 'aupito ia 'i hono fakafehoanaki moe fa'ahinga kakai kehe 'e toko 11, 'Esia 'Amelika, Hawaii, moe ngaahi 'Otu Motu Pasifiki, pea 26.0 'ihe toko 100,000 'i hono fakafehoanaki moe kakai fefine Hinehina 'oku 'ikai ha nau kongga Sipenisi.⁶

SIVI MOE FAKA'EH'I'EH'I

Ihe lolotonga ni 'oku fu'u ma'ulalo 'aupito 'ae toko lahi 'oe kau 'Esia 'Amelika, Hawaii pea moe 'Otu Pasifiki 'oku nau sivi 'i he 'ene fakafehoanaki moe kau hinehina 'ikai ha kongga Sipenisi.¹ Koe sivi kanisaa 'oku tokoni ia ki hono 'ilo kei si'i pea kei taimi 'ae kanisaa 'oku te'eki ai ke mafola pea hoko ai 'ae mate. 'Oku 'ikai ngata pe 'ihe sivi ka 'oku 'iai foki moe ngaahi huhu ke ta'ofi ha ngaahi siemu te nau lava ke fakatupu 'ae kanisaa. Koe ngaahi sivi moe ngaahi huhu 'e ala fai:

Kakai Tangata moe Kakai Fefine

- Sivi 'oe toto he tu'u mama'o (FOBT) ke 'ilo'ae kanisaa 'oe koloni moe lekitamu.
- Huhu Vailasi Hepatitis B (HBV), 'oku tokoni ia ke ta'ofi 'ae mahaki HBV pea moe kanisaa 'oe 'ate.

Kakai Fefine

- Sivi huhuu pe 'ekita fakaofo'ituitui, sivi 'eha toketa pe neesi
- Memokalami pe sivi kanisaa 'oe huhuu
- Pepi simia pe sivi kanisaa 'oe sevikolo

Kakai Tangata

- Sivi kanisaa 'oe polositeiti (PSA)

'Ihe taimi ni 'oku ua pe 'ae ako moe savea kuo fai kihe kakai Tonga 'o Kalefonia 'o fekau'aki mo 'enua 'ilo moe fakamahamahalo kihe kanisaa. Koe taha 'oe ngaahi ako ko eni na'e 'ilo'ia ai 'ae 'ilo, fakakaukau, moe sivi kanisaa 'ae kakai Tonga. Koe toko 303 na'e savea'i, 25.7% ne 'osi fai 'enua sivi kanisaa 'oe huhuu 'eha toketa pe neesi, 25.1% ne 'osi fai 'enua memokalami, pea 40.4% ne nau 'osi sivi pe kinautolu. Koe fa'ahinga koia na'e sivi pea mo mamokalami fakata'u koe 12.9% pea 10.2% ne fai 'enua memokalami fakata'u. 'Oku fakafe'atungia'i 'ae ngaahi sivi pe tokoni ni 'eha totongi, lea, 'ikai ke 'ilo pe koeha 'ae fa'ahinga sivi ko eni.⁸

Koe ako 'e taha na'e fai 'ihe kau Tonga na'e vakai'i ai 'ae fakakaukau, founa faka'ehi'ehi, pea moe tupu'anga 'oe kanisaa. Na'e ha 'ihe ako ni 'ae tui 'ae kakai Tonga 'oku 'ikai ha loko me'a te nau lava ke fai ke ta'ofi ai 'ae puke 'ihe kanisaa, 'oku 'ikai ha faito'o ia 'oe kanisaa, pea koe kanisaa koe hala ia kihe mate kei ta'u si'i 'akinautolu 'oku puke ai. Na'e 'iai 'ae ni'ih'i toko si'i 'oe kau Tonga na'a nau pehe koe kanisaa 'oku tuku fakaholo, tupu koe'uhi koe ngaahi kongga 'oe sino 'oku ngavaivai, pea moe ifi tapaka, koe ngaahi me'a ia 'oku nau fakatupu 'ae kanisaa. Koe fu'u si'isi'i koia 'ae 'ilo kihe kanisaa pea moe anga 'oe tui koe me'a pe ia 'oku pau ke hoko, pea 'e hoko, 'oku maatu'aki totonu ke toe lahi ange hono ako'i mo hono talaki 'oe Kanisaa kihe ngaahi komiuniti Tonga.⁹

Koe ngaahi tui fakamatakali 'oku ne fakafe'atungia'i 'e ia 'ae kau 'ae kakai Tonga kihe sivi kanisaa. Koe me'a leva 'oku hoko 'oku toki fai pe 'ae fekumi kihe faito'o 'ihe hili hono 'ilo 'oku puke ha taha 'ihe kanisaa, kae 'ikai ke fai ha faka'ehi'ehi ia mo ha feinga ke ta'ofi 'ae kanisaa 'oku te'eki ai ke te mo'ua 'ihe mahaki ni. 'Oku maatu'aki mahu'inga leva ke 'iai ha kau fakatonu lea, pea 'iai ha Kau Ngaue kihe Mo'ui 'oku mahino kia tekinautolu 'ae ngaahi 'ulungaanga fakamatakali, ke faka'ai'ai ha ngaahi to'onga mo'ui 'oku toe lelei ange, pea faka'ehi'ehi, pea fai foki hano toutou sivi ke 'ilo kei taimi 'okapau 'oku mo'ua ha taha 'ihe mahaki ni. 'Oku fiema'u ke fakahoko pea talaki 'ae ngaahi me'a ni kihe ngaahi komiuniti 'oku 'iai 'ae ngaahi matakali kehekehe.

'Oku kau lahi 'ae ngaahi founa faka'ehi'ehi ki hono holoki 'oe puke 'ihe kanisaa, pea pehe foki kihe ngaahi mahaki tauhi kehe hange koe suka, mahaki mafu, pea moe fu'u sisino. Koe me'atokoni 'oku lahi ai 'ae fua'i'akau moe vesitapolo 'oku tokoni ia ke holoki 'ae puke 'ihe kanisaa 'oe kete, sevikolo, coloni pea moe polositeiti. Koe holoki koia 'e ngaahi fu'u sino lalahi 'oku tokoni ia ke holoki 'ae puke 'ihe ngaahi kanisaa angamaheni hange koe koloni, kanisaa 'oe huhu he kakai kuo 'osi 'enua puke fakamahina, pea moe kanisaa 'oe 'aofi 'oe taunga fanau. 'Oku fakafuofua koe 20-30% 'oe fa'ahinga kanisaa ni – ngaahi kanisaa 'oku lahi 'ene puke ai 'ae kakai 'Amelika – 'oku fa'a hoko ia koe fu'u sisino pea moe 'ikai ke fai ha fa'ahinga fakamalohi sino.

'Oku lahi pe 'ae ngaahi founa ke holoki ai 'ae puke 'ihe kanisaa.

- Fakasi'isi'i pea feinga ke ta'ofi 'ae ifi tapaka
- Kai 'ae fua'i'akau moe vesitapolo ke lahi (2-8 sevingi)
- Lahi 'ae faipa (fiber) he me'akai
- Fakalahi 'ae fakamalohi sino
- Tauhi 'ae pauni mamafa 'oe sino 'iha tu'unga 'oku taau pea fakatupu mo'ui lelei
- Talanoa ki ho'o toketa fekau'aki moe kanisaa pea moe ngaahi mahaki tauhi kehe

Ka 'oku ke fiema'u ha ngaahi fakamatala makehe fekau'aki moe kanisaa pea ke fetu'utaki kihe:
Asian & Pacific Islander American Health Forum
Asian & Pacific Islander National Cancer Survivors Network
450 Sutter Street, Suite 600, San Francisco, CA 94108
Tel: (415) 954-9988
Email: CDprogram@apiahf.org
Websites: www.apiahf.org and www.apincsn.org

Liliu kihe lea Faka-Tonga:
Taulama for Tongans
1650 South Amphlett Blvd., Suite 105
San Mateo, CA 94402
Tel: (650) 286-1500
Email: taulamafortongans@yahoo.com

REFERENCES

- ¹ Ponce, N., Tseng, W., Ong, P., Shek Y.L., Ortiz, S., and Gatchell, M. (2009). *The State of Asian American, Native Hawaiian and Pacific Islander Health in California Report*. Retrieved April 28, 2009, from University of California Asian American and Pacific Islander Policy MRP
Web site: http://www.aasc.ucla.edu/policy/State_AANHPI_Health.pdf.
- ² U.S. Census Bureau, Census 2000. Accessed August 28, 2009.
<http://factfinder.census.gov>
- ³ Asian Pacific American Legal Center of Southern California, Asian Law Caucus and National Asian Pacific American Legal Consortium (2005). *The Diverse Face of Asians and Pacific Islanders in California*. Retrieved August 28, 2009, from Asian Pacific American Legal Center of Southern California website: <http://www.apalc.org>
- ⁴ U.S. Census Bureau, 2006 American Community Survey. Accessed August 28, 2009.
<http://factfinder.census.gov>
- ⁵ *Small C. Voyages: from Tongan villages to American suburbs*. Ithaca: Cornell University Press; 1997.
- ⁶ Miller, B., Chu, K., Hankey, B., and Ries, L. (2008). *Cancer incidence and mortality patterns among Asian and Pacific Islander populations in the U.S.* *Cancer Causes Control*, 19: 227-256.
- ⁷ American Cancer Society, What are the key statistics about lung cancer?, Accessed August 28, 2009.
http://www.cancer.org/docroot/CRI/content/CRI_2_4_1x_What_Are_the_Key_Statistics_About_Lung_Cancer_15.asp?sitearea=
- ⁸ Tanjasiri, S.P., Leha'uli, P., Finau, S., Fehoko, I., & Skeen, N.A. (2002). Tongan-American women's breast cancer knowledge, attitudes, and screening behavior, *Ethnicity and Disease*, 12: 284-189.
- ⁹ McMullin, J.M., Taumoepeau, L., Talakai, M., Kivalu, F., & Hubbell, F.A. (2008). Tongan perceptions of cancer. *Cancer Detection Prevention*, 32(Suppl 1): S29-S36.